

UUDIS- JA UNUSTAMATA KIRJANDUS

SADA AASTAT ESIMESE EESTIKEELSE VEISTE ARETUSE ÕPIKU ILMUMISEST

Ü. OII

Ei ole just tavaks, et 18-leheküljelist üllitist õpikuks nimetada. Aga kui läbi lugeda Jurjevis 1895. aastal trükitud Mihkel Kampmanni *Maaveise sooparandus*, siis tekib küll selline kiusatus. Selles töös on talumehele arusaadavalt ära seletatud veiste aretuse põhi-meetodid: puhasaretus ja ristamine. Tõsi, neid termineid autoril veel kasutada ei olnud, ta räägib täisverd ja poolverd loomade kasvatamisest. Rääkides täisverd loomade kasvatamisest peatub M. Kampmann maatõu juures.

Kõige lihtsam täisverd loomade kasvatus on see, et neid loomi, mis meie kodumaal juba ammust ajast on elanud ja mida sellepärast maatõuks nimetatakse, üksteisega paaritame. On sellel maatõul tõesti häid omadusi ja soovitawaid kehawormisi, siis on seesugune täisverd loomade kasvatus viis kõige parem. Siin on kasvataja ülesanne isa- ja emaloomade walimise teel häid omadusi tõsta ja halbu alla suruda, kaotada. Selle täisverd loomade kasvatus viisi juures pole kasvatajal vähematki kahju karta, sest et paaritatawad loomad täiesti koduse kliimaga, toiduga, weega jne. ära on wilunud. Selleks kasvatus viisiks saab ta põllumees kõige kergemalt ja odavamalt häid suguloomi leidma. Siia võime näituseks täisverd Eesti hooste kasvatus lugeda. Meie maatõugu hoostel on tõesti häid omadused (waata E. R. Jakobsoni "Eesti hobune"), sellepärast peaks väikepõllumees selle täiswerelist kasvatus alati silmas pidama. Häid täisverd Eesti hobuseid ostetakse weoloomadeks igal pool hää meelega ja maksetakse hääd hinda. – Ka Eesti weis kõlbab puhtawerena kasvatada. Tal puuduwad aga mitmed omadused, tarwilik suurus, piima rohkus jne. mida meie täiswerelises kasvatuses kätte saada ei wõi ehk ainult pika aja teel saaksime, sellepärast wõetakse Eesti weise sooparanduseks üks wõõras hää tõug appi ja katsutakse selle abil temale häid omadusi anda, kus juures ta ise poolwereliseks läheb.

Edasi käsitleb autor võõra tõu sissetoomist.

Täiswereliseks kasvatuses wõetakse teiseks suguloomad mõlemad ühest wõõrast tõust, mis meie maale sisse on toodud. Seesugune kasvatus viis tarwitab palju raha ja asjatundmist. Siin on väga karta, et wõõras tõug ei õnnesta ja kasvatus kulusid ei tasu. Raske on üleüldse wäljamaalt wõi siit samast kõigeparemaid wõõrast seltsi suguloomi saada; mõned neist ei kannata meie kliimat wälja, kui meie neile sarnaseid elutingimusi muretseda ei wõi, nagu need nende kodumaal oliwad. Ilmub wõõra tõu loomade seas meie maal hääde omaduste alanemine, kahjulik muutmine, siis peab sellesse wõõralt maalt jälle suguloomade näol wärsket werd toodama. Mida enam üks wõõras selts meie kodumaaga ära wilunud, seda vähem on seda seltsi kaswatades kahju karta.

Talukarja parandamiseks ei ole ühe-kahekordne wõõrast tõust isaslooma kasutamine piisav. Autori arvates peab wõõrtõugu kasutama 5...10 põlvkonna jooksul... *siis läheb meie Eesti weise sugu peaaegu wõõra seltsi sarnaseks, jah, kui kliima ja toidus ning rawitsemine needsamad on, wõõra seltsiga üsna ühesuguseks.*

Raamatus tuuakse ka veresuse arutamise näited. Esimese põlvkonna ristandite veresus on $\frac{1+0}{2} = 0,5$, teise põlvkonna ristandite veresus $\frac{1+0,5}{2} = 0,75$ jne. Viienda järglaste põlvkonna veresus on $\frac{31}{32}$, mida võib juba täisvereseks (võõra tõu suhtes) lugeda. Siiski kirjutab ta: *Mõni kord on juba wiidendamas põlwes parandatud maatõug täiesti wõõra seltsi sarnane, mõnikord peab aga kümnendamani põlweni parandatama.*

Vältavalt ristamiselt jõuab autor uudikristamiseni.

Lõppeks katsutakse kahest ehk kolmest hääst tõust, mis juba teatud häduse kõrgusele on jõudnud, veel ühte uut seltsi paaritamise teel sünnitada. See ettevõtte nõuab raha ja on kartust waja kanda, et tal hääd tagajärge ei ole, kui kaswatajal enesel kindlat sihti ees ei seisa, waid uisapäisa loomade werd segab.

Järgmises peatükis on juttu välismaatõugudest, mis võiksid meil kas puhtalt aretamiseks või maatõu parandamiseks arvesse tulla.

Sissejuhatavalt ütleb autor, et *siin peame sedamaid suurpõllumeeste juurde nõu otsima minema.*

M. Kampmann tuletab meelde seda, mida me nüüd kaasaegsetest raamatutest leiame. Mõisnikud katsetasid algul paljude tõugudega, kuid edutult. Üheks põhjuseks oli see, et mõisnikud ei suutnud noorkarja hästi kasvatada. Siis andis neile Hellenurme mõisnik akad. Th. v. Middendorff nõu, andku nad noorkari talumeeste kätte üles kasvatada. Ka tegi ta mõisnikele ettepaneku, pidada mõisas häid sugupulle. Middendorffi nõu võeti siin-seal kuulda ja nüüd hakkas karjaaretus nii mõisates kui ka taludes liikuma. Nüüd on ka taludes palju segaverd loomi.

Eesti veise sooparandajaks on mõisnikud valinud ühelt poolt kirjud hollandi- ja ida-friisi tõud ning teiselt poolt punased angelni ja füüni tõud. Järgnevalt kirjeldatakse nende tõugude omadusi.

Hollandi ja Ida-Preisi weise karw on harilikult mustawalge või hallwalge kirju, tihti üleüldini hiirekarwa hall, harwa tuleb ka walgepunase kirja Hollandi elajaid ette.

Pää on pikk ja kitsas, sarwed wõiwad edasi ja tagasi poole pöördud olla, kael on pikk ja peenikene, lott õhukene ja wäikene. Turi on harilikult kitsas, küljekondid on wäljast poolt sagedasti pisut kumerad, selgroog on otse ehk hoiab mõnikord keskelt ennast pisut kõrgemale, ristluud on laiad ja puusaluud paistawad terawate nurkadega silmi, aga nad on lühikesed ja lähewad mõnikord natukene järsult alla. Jalad on kõrged, nahk peenikene, ka luukere pole mitte jämedalt kokku pandud. Neid loetakse rasket tõugu loomadeks, sest nad kaaluwad täiskaswanud eas 30-40 puuda. Piimatalituses on nad piimarohkuse pärast kõige kasulikamad pidada, sest et üks lehm aasta jooksul juba 300 ja weel rohkem pange ehk wedru piima anda wõib, mis aga koore poolest mitme teiste tõugude omast waesem on. Raswa on Hollandi lehma piimal keskmisel arwul 3 protsenti, selle wastu on ta aga wäga kaseini rikas, mispärast Hollandi lehmi juustutalitustes hääl meelel peetakse.

Ehk Hollandi tõul küll mitte kõiki neid omadusi ei ole, mis nuumamise loomadel peawad olema, lasewad hollandlased endid siisgi wäga hästi nuumata ja sünnitawad nimelt seespool palju raswa, mispärast nendega pärast tapmist ikka paremine rahul ollakse, kui enne seda, kus nende raswa mitte ära takseerida ei saa. Wasikad on sündides suurt konti ja kaswawad wäga ruttu. Hollandi tõug nõuab palju toitu on aga siisgi hõlpsam pidada, kui lõunapoolsemad, näitaks Helwetsia tõud. Weoelajateks Hollandi lehmad ja härjad suurt ei kõlba, ehk küll neid selleks ka pruukida wõib. Nende jalad on nõrgad ja käiwad tihti ilma koormata juba risti. See tõug kosub meie majandustes wäga hästi ja peetakse säääl alati, kus hästi palju piima saada soowitakse. Nad on suurepõllumeeste käes juba ammu kaswamas ja leitakse ka parematest wäikepõllumehe majandustest, nagu wäljanäitused seda tõendawad. Wõnnu wäljanäitusel 1894 sai üks Konguta mees Hollandi lehma eest 50, üks teine mees Hollandi wärsikese eest 100 rubla auhinnaks. Tartu wäljanäitusel 1894 nägime wiis, Wiljandi näitusel selsamal aastal ühe hää Hollandi lehma wäikepõllupidajate käes, kes kõik auhindasid ja raha karjakaswatuse toetuseks saiwad.

*Teine hää karielajate tõug, mis meie kodumaal wõib kasuga kaswatatud saada, on punase ja pruuni karwalised Angelni weised. Angelniks nimetatakse seda wäikest osa praegusest Preisi prowintsist Schleswigist, mis Schleswigi ja Flensburi linnade wahel wastu Läänemere randa seisab. Maa on madal ja suuremal jaol ainult karjakaswatusele sünnis. Angelni tõug on karwa poolest ühewärwiline punane ehk pruun, kaswu poolest Hollandi omast wähem, saab 20-30 puuda raskeks ja annab 200 ja weel rohkem wedru aastas piima, mis Hollandi lehma omast palju raswarikkam on. Et ta wähem sööki nõuab, on ta **sündsam wõõras hää tõug, mis meie wäikepõllumees pidada wõib**, siiski ikka säääl, kus rohukaswatus juba esimeste tooreste aluste päält on kõrgemale tõusnud.*

Järgnevalt iseloomustatakse piima-, liha-, ja tööveiste välimikku. Piimaveiste juures tuleb kõige rohkem tähelepanu udarale pöörata. *Udar peab igapidi täielik ja weniw olema, s.o. ennast pärast lüpsi ja kinniseismise ajal kokku tõmbama ja lüpsi ajal suureks välja wenima. Nisad peawad hästi kaugel üksteisest seisma ja neil tarwilik suurus olema; ligidal koosseiswad nisad näitawad, et piimarakud udaras mitte küllalt suureks ehk täieliseks kaswanud pole.*

Piimalehmade nahk on õhuke ja elastne, lihaloomadepihme, taina või švammi sarnane, tööloomadel kuiv, kare ja lühikese kõva karvaga kaetud.

Hollandi ja angelni tõud on piimaandjateks loodud, lihalooma omadused on aga šorthorni, simmentali ja holmogori tõugudel. Tööveisteks on ukraina ja freiburgi tõud.

Eesti maatõu kohta arvab M. Kampmann, et *ühtki otstarwet ei täida ta täiesti ja sellepärast nõuab tema sugu tingimata parandamist sündigu seda kas Eesti täiswerelise või poolwerelise kaswatuse läbi ja see olgu meie väikepõllumehe lähem ülesanne karjakasvatuses.*

Siit võib välja lugeda, et olemasolevat maakarja tuleb kas puhasaretuse või ristamise teel tublisti parandada. Ristamiseks soovitatakse hollandi või angelni tõugu.

Tõstes üles eesmärgi, kuhu tuleks välja jõuda, küsib autor: *Aga mil kombel jõuaksime rutulise ajaga nii kaugele, et Hollandi ja Angelni tõud puhta- või segawerena meie väikepõllumeeste majandites laiali laguneks ja neile warsti üleüldiseks rahaallikaks saaksiwad?*

Sellele küsimusele vastab ta mõtetega, mis viivad sugupulliühistute asutamise juurde. Vallavalitsus võiks olla selleks, kes asja juhib. Valla kulul tuleks muretseda hea pull ning see usaldada lepingu alusel ühe hoolsa mehe kätte.

On ära toodud lepingu 10 erisätet, mida pooled peavad täitma.

Kui vallavalitsus ei ole pulli ostmisega nõus, siis peaksid ärksamad peremehed ise ühistu moodustama.

G G G

Lõpuks mõni sõna autorist. Mihkel Kampmann (1867...1943, eestistatult Kampmaa) on vanemale generatsioonile hästi tuntud kooli- ja kirjamees. Tema koolilugemikkudest omandasid sajandialguse koolijütsid lugemisoskuse kõrval küllalt palju õpetlikku mitmest eluvaldkonnast. Tema *Eesti kirjanduslugu* oli aga kirjanduse tundides kasutatavaks õpikuks. Oli aeg, kui Kampmann oli kujunenud kooliraamatu sünonüümiks (*Kampmannist loeti seda ja teist, Kampmannist õpiti seda ja teist*).

Kuid miks pidi see Valgas Cimse seminaris kõstriks õppinud mees ühtäkki talumehele karjaaretust õpetama?

M. Kampmanni eluloost saame teada, et aastatel 1894...1896 töötas ta *Sakala* toimetuses, seejärel aga Viljandis kooliõpetajana ja linnakoguduse kõstrina (1896...1904). On märgitud, et Viljandis töötamise ajal võttis ta aktiivselt osa sealse põllumeesteseltsi tööst, esinedes talupidajatele ka ettekannetega. Võib arvata, et siin refereeritav brošüür on välja kasvanud tema Viljandi Põllumeeste Seltsis tehtud ettekannetest. Võib veel märkida, et aasta varem avaldas ta analoogilise brošüüri pealkirjaga *Hoolas lüpsiline*. Selle tiitellehel seisab: "Viljandi Eesti Põllumeeste Seltsi koosolekul Sürgavere mõisas 12. juunil 1894 peetud kõne."

Nähtavasti oli M. Kampmannil tollal ulatuslikum plaan. Tema brošüüridele on antud ühispealkiri: *Kirjad põllutööst*. Lisaks eespool kõne all olnud kahele brošüürile on ta selles sarjas avaldanud veel teisigi töid, nagu *Kanade pidamine sissetulekute suurendamiseks* ja *Põldpajude harimisest*. Paraku nende töödega lõppes tema põllumajanduslike kirjutiste sari. Et ta oli hea sõnaseadja, siis kaotas põllumajandus tema näol tollal küll vist kõige hinnatavama talumeeste valgustaja. Võib vaid oletada, et kui ta oleks põllumajandusele truuks jäänud, oleks meil olnud tavalise koolilugemiku asemel põllumajanduslik lugemik ja mine tea, missugune põllumajanduslik kapitaalteos veelgi. Kuigi M. Kampmannil puudus põllumajandusharidus, oli tal talus üleskasvanu praktiline kogemus, millele lisandus oskus ja tahtmine saksa- ja venekeelset kirjandust lugeda. Vaatamata tema põllumajandusalaste kirjatööde vähesusele, ei saa me Eesti loomakasvatuse ajaloo kokkuseadmisel M. Kampmannist siiski mööda minna.